

„Koszos lóra bársony nyereg nem illik”

Cselédek és urak – egykor és most

— „*You Would Not Put a Velvet Saddle on a Dirty Horse*”
Manorial Servants and Their Masters – Then and Now —

Keywords manorial servants, life-world, social change, biographical narrative interview, hermeneutic case reconstruction

Abstract

This paper is an attempt to reconstruct the past and present life of the inhabitants of a former manorial village through the deep analysis of a narrative biographical interview.

The hermeneutic case reconstruction focuses mainly on a person's biography, seeking to grasp lived experience and its narrative account both separately and in their dynamic interrelation. Although every biographical narrative is unique, the present analysis tries to extract the elements of social history from the individual life story and in this way to reconstruct the mentality, common knowledge and norms, or generally speaking, the life of the manorial servants in the studied Transdanubian manorial village before World War II.

In order to improve our knowledge of the manorial servants, which has so far relied on sociographies, or 'snapshots', of their lives produced by various authors from the 1930s to the 1980s, the time frame of the analysis has been extended to the post-socialist period following the democratic transition as well. In addition, the study pays a particular attention to the presence of cultural continuities, discontinuities, and eventual traumatic breaks in the life stories. Certain historical turning points are also highlighted as potentially traumatizing events, in connection of which the analysis seeks answers to the following questions: How did the former manorial servants experience these events? What was their typical, individual and collective response? What kinds of survival strategies did they choose to endure radical changes that tended to reshape the life style, rewrite the norms and values, and affect the whole world of their community? What traces did these events leave on their individual and collective identities?

A tanulmány keretei között elemzett narratív életút interjút egy egykori uradalmi cseléd-életvilág rekonstrukcióját célzó terepmunkán, egy mezőföldi pusztában vettem fel. Az interjút igyekeztem a Gabriele Rosenthal által kidolgozott narratív biográfiai módszernek¹ megfelelően

¹ Ezen interjúk módszer lényege, hogy a felvétel során a lehető legnagyobb szabadságot adja a mesélőnek élettörténete felépítésekor, mivel az egyetlen konkrét formában feltett kérdés a témamegjelölés és az élettörténeti elbeszélésre irányuló kérés („A kutatási témám a pusztai emberek élete, arra kérem, mesélje el az élettörténetét”). Ezt követően az interjúalanynak mindenféle további kérdés, külső orientáció nélkül kell felépítenie biográfiai narratíváját. A megszakítás nélkül elhangzott főnarratíva után a kérdések feltétele sem

felvenni, és a hermeneutikai esetrekonstrukció² módszerével elemeztem (ROSENTHAL 1993). Bár az elemzés elsődleges célja a személyesen megélt és elmesélt élettörténet rekonstrukciója, azaz a narratíva textuális és kontextuális megértése, az elemzés során mégsem kellett eredeti kutatási kérdésemtől (az uradalmi cselédek mindennapi életétől, életvilágától) elvonatkoztatni, hiszen az egyén élettörténete egyszerre személyes és társadalmi konstruktum. Miközben az individuum saját élettörténetének fonalát vezeti, az értelemkeresés és értelemrögzítés aktusaival a társas meghatározottságokból, a közösen osztott értékekből, normákból, orientációs sémákból indul ki, ezeket használja. Ezek az internalizált tartalmak, személyiségjegyek tartják meg narratív identitás újra és újraírt egységét is. Ezért – csakúgy, mint Mária a saját élettörténete felépítésekor – néhol az egyedi esetrekonstrukció is át-átbillen közösségi normák, szokások rekonstrukciójának térfelére, legfőképp a kontextus tágabb (és talán mélyebb) megértése miatt.

A személyes érintettségem és sajátos „ismerős idegenségem” a pusztán megkerülhetetlenné tették azt, hogy az elemzés során reflektáljak az interjúhelyzetre és az abban kialakult szerepemre. Ennek elsődleges hozadéka talán az lehet, hogy egy korábbi tanulmányban³ végiggondolt probléma, a kölcsönös megértés erőforrásai és a helyzetmeghatározás kérdései ezen a terepen és ezekben az interjúkban sokkal radikalizáltabb formában jelennek meg. Hiszen az elhangzó élettörténetek nemcsak valakiről mesélnek, hanem mindig valakihez szólnak: az interjúhelyzetet elkerülhetetlenül átszövik a másinak tulajdonított elvárások, a másiról való tudás fényében vélelmezett attitűdök, a különféle énbemutatói stratégiák, melyek befolyásolják a mesélő éppen formálódó, aktualizált és a hallgató személyére szabott narratíváját. A hermeneutikai esetrekonstrukció módszere lehetőséget ad arra, hogy a korábbi elméleti meglátásokat módszertani szemszögből is vizsgálat tárgyává tegyem, hiszen a habermasi kommunikatív cselekvésemélet (HABERMAS 2011) mindenekelőtt arra hívja fel a figyelmet, hogy „objektivitást” a kommunikatív tapasztalatszerzésre épülő társadalomtudományi kutatásban és megértésben csak a hermeneutikailag reflektált részvétel szavatolhat.

jelent más, mint hogy az elhangzott, kevésbé kifejtett élettörténeti részleteket, információkat egyenként, a narratívum kronológiai rendjét és struktúráját követve szó szerint visszaidézzük, ezzel is további kifejtésre, mélyebb emlékezésre készítve a mesélőt. A használt narratív módszer alap gondolata az, hogy az események részletes felidézése közelebb visz a megélt élményhez, míg a sajátos semleges kérdészi technika megpróbálja ezeket a lehető legkevesebb külső befolyással, a mesélő által képzett értelemösszefüggésekben megragadni). (ROSENTHAL, 1993, 1994)

² A hermeneutikai esetrekonstrukció módszere az interjú során felvett élettörténetet két részre, a megélt élettörténetre (life history) és az elbeszélt élettörténetre (life story) osztja. Az előbbihez a narratívából kigyűjtött életeseményeket kronologikus rendbe illeszti, majd ezt az abdukció módszerével külön elemzi. A megélt élettörténet elemzése inkább egy külsődleges szempontot érvényesít, a különféle, szociológiai, társadalomtörténeti nézőpontokból mintegy „társadalmi” profilt hoz létre, míg az elbeszélt élettörténetet a finomelemzéssel (tematikus mező-elemzéssel) méginkább személyes viszonyt épít ki a történet és értelmezője között, voltaképpen egy új (újraértelmezett) történetet hoz létre az elemzett élettörténetből. A két részelemzés egymásra „tevése”, egymás fényében történő értelmezése végül dinamizálja a kettő közötti viszonyt, és akár Gestalt pszichológiai alapokon (ROSENTHAL 1993, 1994)), akár pszichoanalitikus keretben (KOVÁCS – VAJDA 2002) értelmezve az összefüggéseket felvillantja az életesemények és egzisztenciális döntések fényében megmutakozó személyiséget csakúgy, mint azokat az énreprezentációkat, mesélési stratégiákat, kitorlólt vagy ki nem mondott emlékeket, amik a mesélés fonalát vezetik. A narratívák további értelmezési lehetőségeiről ld. bővebben: Pászka Imre 2007 Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából Szeged: Belvedere Meridionale

³ Németh Krisztina: Narratív interjúhelyzet mint kommunikatív cselekvés. (In Kötő-Jelek 2011. Online publikáció, letölthető: <http://tatk.elte.hu/doktori-iskola/koto-jelek/aktualis-evkonyv>)

Az életesemények és a belőlük kirajzolódó történet

Mária születésétől fogva Középbogárdpusztán él. A családja a Zichyek szolgálatában cselédként dolgozott 1945-ig. Eközben nagybátyja és egyik bátyja egy ausztriai hercegi birtokhoz szegődött, de aztán (valószínűleg önszántukból) visszakerültek Középbogárdra.

Mária 1936-ban kisdíákként látta a grófot, részt vett a fiatal házások ünnepélyes fogadásán.

A második világháborút a pusztán és környező majorokban bujkálva vészelte át. Egyik bátyja eltűnt a Don-kanyarban, a másik sebesültként hazatért a frontról, de később belehalt a sérüléseibe. A háború utáni földosztással járó adóterheket a család nehezen viselte, a Rákosi-érában a beszolgáltatások miatt sokat nélkülöztek.

1956-ban emigráltak a grófék.

1954-ben megszületett az első unokaöccse, Miklós, majd 1967-ben megszületett a másik unokaöccse, Gábor. Neki két lánya van, Niki és Marika. Mária először a közeli iskolát takarította, aztán egy rövid időre gyerekfelügyeletet is vállalt egy mérnök házaspárnál. A munkával azonban fel kellett hagynia, betegeskedő szülei mellett maradt. Édesanyja 1973-ban, édesapja 1975-ben halt meg. A harmadik bátyja 1978-ban halt meg.

1975–83 között a közeli faluban, Dégen dolgozott egy varrodában. 1983 óta nyugdíjas, egyedül él. A lakást, ahol az interjú is készült, nem tudta megvenni.

Mária életének eseményei párhuzamosan futnak „a grófék” és a puszta történetével, mintha ez a párhuzamosság megvilágítana valamit az uraktól való függésből, de talán több is ennél: nosztalgia, az összetartozás tudata és büszkesége, a kiszámíthatóság, az anyagi létbiztonság és az otthonosság élménye, amit először a háború billent ki. A létbiztonság Mária számára mindekelőtt az elegendő élelmet és a kiszámíthatóságot jelenti, a rendet. Az úri világ Mária számára azt jelentette, hogy ott még a summások is *rendesen* kapnak enni.

Mindez annak fényében érdekes, hogy jöllehet az uradalmi cselédség a pusztákon izoláltan, feudálisztikus függésben élt, összességében mégis jobb anyagi körülmények között volt, mint az önálló törpebirtokos, agrárproletár réteg, ami bár nem volt semmilyen földesúri önkénynek kiszolgáltatott, állandó létbizonytalanságban tengődött. (GYÁNI–KÖVÉR 2004) Miközben a cselédek számára a felemelkedés vágyképe az önálló porta volt a közeli faluban, a patriarchális függés alóli kikerülés, az önállósodás igen kockázatosnak, majdhogynem lehetetlennek tűnt szemükben.

Ezt a rendet, a kiszámítható életmódot fordítja fel a háború, ami egyrészt nagy megpróbáltatást jelent az egész pusztai közösségnek, másrészt fontos korszakhatár is, hiszen Mária narratívájában a társadalmi változások ehhez képest határozódnak meg. Eközben viszont Mária élettörténetének eseményeiből nem rajzolódik ki törés: az események a társadalmi változások ellenére is mozdulatlanságot sugallnak. Mária élettörténete összességében egy térben és társadalmilag is statikus, immobil életpályát tár elénk. A változások az élettörténetben inkább rendszerszerű átalakulások következményeiként, mintegy külső kényszerként értelmezhetők, s nem annyira egyéni választások, döntések következményeiként: Mária életének apróbb változásai és tágabb családjának lassú társadalmi mobilitása inkább a szocialista átalakulás *mobilitációjának* tudható be. Ez oldja fel a cselédvilágot a mezőgazdasági munkáslétben – az állami gazdaság voltaképp megszűnteti, de egyszersmind át is ülteti, azaz a helyi viszonyokra alkalmazza a korábbi világ „kivagyiságát”, belső rétegződését.

Azonban még ezek a kisebb változások is elég fontos szerepet játszhattak Mária életében, sőt konfliktusokat is generálhattak. Így például érdekes kettősség, hogy a nők munkába állása új lehetőségeket nyitott meg előtte, több (a pusztában magas presztízsűnek számító) „munkahelye”

is volt, önálló, „dolgozó nő” is lehetett volna belőle, de eközben még középkorúként is szüleivel élt. Szülei halála után a munkavállalás egyszerre lehetett számára egzisztenciális kényszer és felszabadulás a családi kötelezettségek, kötöttségek alól. Mária azonban ekkor már elmúlt negyven éves. Ekkor érezhette, hogy valami elmúlt fölötte. Erről a hiányról, a család utáni vágyáról árulkodik az, hogy a testvére gyermekeinek életét is beleszővi saját narratívájába.

Mária ott ragadt a pusztán, amihez talán kötődik, de közben mindegyre bánja, hogy nem tudott, vagy nem mert onnan elszakadni. A bennragadás érzését fokozza az is, hogy határozottan élénkebb képet fest a háború előtti pusztáról, mint a háború utániról, miközben a máról kiábrándultan tudósít: a pusztá már nem a régi, „le van robbanva” - mintha csak magáról mintázná a pusztá történetét.

Ki a fontos?

Mária élettörténeti elbeszélése első ránézésre elég furcsa. Már a kezdő mondat is, melyben önmagának teszi fel a kérdést, vajon miről is kéne beszélnie, arról árulkodik, hogy nehezen birkózik meg az interjúhelyzettel és a saját élettörténeti narratívára vonatkozó kérdéssel. („*Hát élettörténetem milyen vót?*” „*Meg hát a pusztai emberek élete milyen vót, hát mit mondjak?*”) A következő sorokban összefoglal egy nagyon lerövidített élettörténetet, melynek lényege, hogy ő ki sem mozdult a pusztáról, egész életében ott élt – mintha ezzel is azt akarná sugallni, hogy nincs mit mondania. Ehhez képest eléggé meglepő, hogy több mint kétórás (élet)történetet épít fel – igaz ennek egy tekintélyes részében nem magáról szól, hanem inkább az általa fontosnak és érdekes vélt dolgokról, így „a grófékról”, a saját családjáról és a megszerzett történelmi ismereteiről. De valóban arról lenne szó, hogy Mária a saját maga szemében sem érdekes?

Az interjú kezdetétől a végéig visszatérnek azok a gondolatok, hogy ő nem nagyon tud a visszaemlékezésével segíteni, hiszen egyrészt betegeskedik, másrészt nem sok mindent tud a világról. És annak ellenére, hogy egész életében a pusztán élt, nem sokat tud az egykori cselédekről sem (*de emberekü’.., ugyan nekem nem sok do:gom vót velük*). Mintha kerülte volna őket, vagy – bár rögtön az interjú elején magától említi a cseléd szót⁴ –, még fontolgatná, hogy azonosuljon-e ezzel (esetleg jelezve, hogy ő nem olyan cseléd volt, „mint a többi”) vagy megpróbálja távolítani a címkét.

Az élettörténeti elbeszélés eleje inkább a közösségről szól és a családjáról, magáról jobbra a visszakérdezésekre adott feleletként mesél, csak az interjú vége felé bátorodik fel, mond véleményt a világ dolgairól, de ekkor is azon aggódik, hogy emlékei, gondolatai talán nevetségessé és ezáltal védtelenné tehetik egy számára idegen helyzetben, ismeretlen emberek előtt. Ennek ellenére, talán a segíteni akarás, talán a megfélelni vágyás (vagy az egyre növekvő kompeten-

⁴ A narratív életút interjú nyitókérdését igyekeztem úgy megfogalmazni, hogy kerüljem az uradalom, a cseléd szavakat, ezzel lehetőséget teremtve arra, hogy a mesélő maga mondja meg „ki is ő”. Ugyanakkor, hogy módszertanilag, amennyire lehet, hasonló helyzetet teremtsék az előző terepmunkám során felvett narratív biográfiai interjúkkal (sárbogárdi zsidó közösség) olyan nyitókérdést használtam, amiben benne van, hogy engem egy kollektívum (is) érdekel. Ez a hívószó zsidó túlélőkkel folytatott interjúkban „a sárbogárdi zsidóság”, ebben a kutatásban a „pusztai, középbugárd pusztai emberek élete” volt. Már önmagában is érdekes, hogy a nyitókérdésben szereplő kollektívum szerepeltetése mennyire más élettörténeteket eredményezett: a holokauszt túlélők individuális narratívát alkottak, melyben a család volt a jellemző kollektívum, a pusztai-aknál sokkal hangsúlyosabb volt a közösségi lét, maga a közösség. (Igaz ugyan, hogy zsidó interjúalanyoknak maguknak kellett saját zsidóságukkal és tragikus sorsukkal szembenéznük és az érthetetlen szenvedéseiket valamiképp utólag megérthetővé, elmondhatóvá tenniük.)

ciaérzet) miatt a sokszor beálló szünetek, pillanatnyi csendek után sem áll meg a mesélésben. Elbeszélésének dinamikáját az a sok megkezdett szál adja, ami mindegyre szövődik a gondolatai között. Mária fejében folyton az jár, hogy „mi lehet a másiknak fontos”. Ez az állandóan jelen lévő kérdés abból az internalizált szerepből fakadhat, amit az alávetettség, a kiszolgáltatottság és a jelentéktelenség érzése határoz meg. A cselédnek vagy a mezőgazdasági munkásnak a keze munkája, a teljesítménye érdekes, a gondolatai, bajai legfeljebb a hasonló sorban élőket érdekelhetik, urakat, idegeneket, pláne „úri idegeneket” soha. Talán ezért is tartózkodik olyan sokáig a véleményformálástól, azért bújik a „talán” vagy a „talán biztos” szófordulatok mögé, és azért próbál megerősítést szerezni sokszor még a személyes emlékek felidézésekor is a szüntelenül ismételtetett „ugye?” fordulatokkal, amik eközben a másik véleményének kipuhatolására is lehetőséget nyújtanak.

A kezdeti bizonytalanságot az is magyarázhatja, hogy ez lehet az első alkalom, amikor Mária valakinek (valaki előtt) elmondja élete történetét, és egy kicsit úgy tűnik, mintha erre nem lenne kész válasza. Ezért a sok törés, újrakezdés, ugrás, megkezdett szál a történetben, ami annak sajátos, mozaikos jelleget kölcsönöz. A hirtelen váltások érezhetően akkor következnek be, amikor valami nagyon személyes dolog következne, mintha azok nem tartoznának másra. A másik jellemző töréspontot azok jelentik, amikor valakire talán rosszat kéne mondani, vagy a felelősség, a cselekvőség kérdéseire reagálni – ilyenkor a történet elhalkul vagy egy pillanatra megszakad. A váltások beleszövik az egyéni élettörténetet egy a háttérben folytonosan mozgásban levő történelmi, közösségi kontextusba, a pusztá történetébe, melynek gyakori előtérbe helyezése arra is utalhat, hogy a közösség eszménye, az egység többet jelentett az egyénnél, de legalábbis szokatlan az embernek csak önmagáról beszélnie.⁵

Miközben Mária egyre próbál megfelelni a számára nem könnyű feladatnak, a kérdés, ami valami személyesen az ő életére vonatkozik, eléggé idegennek tűnik előtte. („Ennyit tudok = magamról = hogy mondják, hogy magamról is = de más nem tudok, olyan érdekessé nem”).

Az interjú elején talán tényleg nem hiszi, hogy ő bárki számára érdekes lehet, de rendületlenül mesél, s ezt nemcsak megfelelési kényszer (esetleg a szimpátia és a régi emlékek) hatására teszi, hanem azért is, mert magányosan él, és most végre beszélhet. Egy kis időre talán elhiszi, hogy ő (másoknak) is fontos lehet.

Másrészt folyamatosan próbálja a kompetens mesélő benyomását kelteni, azzal, hogy – bár magáról csak szakaszosan, szüksézávan beszél –, a szemében fontos (vagy a szerinte a hallgatót vélhetően érdeklő) témákra hosszan kitér. A történetek „a grófékról”, a monarchiáról és „a nagy emberekről” nemcsak kitágítják az elbeszélés horizontját, és beemelik a vágyott világot (nagyvilágiságot?) az élettörténetbe, hanem a cseléd-sorból származó mesélő történelmi ismereteit bizonyítják. Ezzel próbálja magát érdekessé, egyenrangúvá, de legalábbis kompetenssé tenni az interjúhelyzetben.

Ki kicsoda az interjúhelyzetben?

De miért van erre szükség? Miért érezheti valaki azt, hogy saját élettörténete nem eléggé fontos, nem tölti ki az interjú kereteit? Miért érzi szükségesnek Mária, hogy történelmi ismeret-

⁵ „Közösségi kultúra a paraszté. Nem egyéni teljesítményekből épül és nem egyéni helyzeteket old föl. Az a társadalom, amely nem ismeri a magában álló egyént, ellenben családi egységeken keresztül egy közös tudatot alakít s visel, kultúrájában is a mindenki által egyformán érzett közös sorsnak a megoldásait keresi.” (Erdei, 1971: 47)

teit, „tanultságát” vagy történelmi érdeklődését egyfolytában bizonyítsa? Miket gondol azokról, akikkel szemben ül?

Máriával a terepmunka első napján találkoztam, egy kis fa árnyékában kapálgatott komótosan. Miután szóba elegyedtünk, bemutatkozásomat (amiben elmondtam, hogy szociológus vagyok, és kutatni szeretnék ezen a pusztán, „mert érdekel a múlt”) bizalmatlan, értetlenkedő pillantások és szemlesütések kísérték, de talán az idős asszony kíváncsiságát is felébresztettem. Ha megszokta volna, hogy nemet is lehet mondani (amit azonban a pusztán nem „illik”), Mária talán kihátrál a helyzetből. Mivel azonban a sokadik próbálkozás után ez a háza előtt kapálgató idős asszony tűnt a leginkább megnyerhetőnek az interjúra, ezért, – hogy a sok sikertelen próbálkozás után biztosan bejussak otthonába – úgy éreztem, hogy az ingatag helyzeten és a rólam kialakuló már-már gyanús képen változtatni kell. Ezért azt is hozzátettem, hogy igazából én itt a gyökereimet kutatom, és utalást tettem a nagymamámra, aki itt élt gyerekként, és aki fiatal nőként még egy-két évet élt itt az akkor hét éves édesanyámmal, mielőtt végleg eltűntek volna a pusztáról a hetvenes évek elején. Erre egy kicsit megenyhült, és megbeszéltünk másnap délutánra egy interjút, ahova a társadalmi tanulmányok szakos húgom is elkísért.

Bár a családfámra és a felmenőimre tett utalások után a bizalmatlanság valamelyest csökkent, az a távolság, amit interjúalanyom közöttünk érzékelt, nem változott. Míg a legtöbben a pusztában egyszerűen letegeztek miután beazonosítottak, és elhelyeztek a közösségen belül, Mária mindvégig idegen embernek tekintett, olyannak, akit egyáltalán nem ismer, s olyannak, aki nem közülük való, vagy ami rosszabb, olyannak, aki kiemelkedett. Ezt éreztem a folyamatos magázásban, a „tetszikezésben”, abban, ahogy az interjú során folytonosan megerősítést várt és a bizonytalankodásban. Utólag végiggondolva az interjú szituációt, egy kicsit hasonló helyzetben találtam magamat, mint Illyés Gyula, amikor tanult emberként hazalátogatott a pusztára: „Leperdi bácsi, aki nevelésben hajdan kézierővel is segédkezett, méltóságos úrnak hívott, és elsírta magát, amidőn megkérdeztem, mért nem tegez többé? Mi történt velük?” (ILLYÉS 2005. 271–272.) Ezt a viszonyt erősíti meg Mária gondolatmenete is: „Azér’ még mindig, egy tanút ember, meg iskolavégzett ember azér’ még mindig, talán jobban, azt azér’ még mindig másképp nézik, másképp fogadják. Az mégiscsak egy tanú:tt ember, azt be kö’ ismerni mindenkinek.”

A helyzet annyival volt komplikáltabb, hogy míg a hazalátogató Illyésnek személyes emlékei voltak, és tudta, kivel „hányadán áll” a pusztában, én a felmenőim pozícióját örököelve foglaltam el a helyemet a kutató közösségben, és nem sokat tudtam a belső viszonyokról.⁶

Ez az „ismerős idegenség” (ami a helyiek számára a nagyon is ismert családfám és személyes ismeretlenségemet jelenti), valamint a kiszakadás és a „tanultság” Mária szemében távolságot vert közénk. Azonban nem éreztem, hogy a távolság ellenséges viszonyt jelentene. Miután tanult emberként azonosított, így biztatott: „Minél tovább, ezt hallom is a rádióba, hogy **mindennél** tovább tanuljanak. Csak tanuljanak. Tanuljanak. Olyan jó hallgatni egy fiatal, hogy mondja, hogy mit végzett, aztán sikerült neki abba, ugyanabba e:helyezkedni. És, ugye, érvényesül. (1) igen. Na hát. (6)”⁷

⁶ A dédapám iparos volt, aki a második világháború után betelepülőként érkezett Középbogárdra, ahol pusztabeli „rangjában” mind lakáskörülményeiben (mosóház) kissé eltért a „nagyházbeli” (volt) cselédektől. Az ő apja viszont előbb nagyvázsonyi, majd középbogárdi cseléd volt, kertész, aki a pusztára „előkelőségéhez” tartozott. Csakúgy, mint a pusztára a később visszatérő nagymamám, aki irodistaként dolgozott (térben és időbeosztásban elkülönülve az állami gazdaság többi munkásától). A családtörténetem, ha vissza-visszatérésekkel is, de egy térben, időben távolodó mozgást ír le a pusztától, ami a felmenőimnek állandó „kilógást” is jelentett.

⁷ Jelölések az interjúk szövegátírataiban: dőlt betű: hangsúlyos, hangosabban mondott szövegrész (pl. **min-**

Az észlelt távolság azonban nem csökkent, valószínűleg azért sem, mert Mária olyasvalakit lát bennem (bennünk), amit ő is el akart érni, és ez a mostani interjúhelyzet élesen szembesíti eme kudarcával. Így amellet, hogy megpróbál egy a maga számára elfogadható, kompetens beszélői pozíciót teremteni, nem célja a hallgatók fölé emelkedni: sokszor még a személyes emlékek felidézésekor is megerősítést vár (csak tanultunk róla mi is az iskolában), sokszor kitér rá, hogy mennyi mindent nem tud, és amit tud, azt is csak a rádióból és másoktól tudja. Mintha a tévedés és a kudarc lehetőségét ezzel az önmagát és a tudását lekicsinylő stratégiával akarná kivédeni. Azt a benyomást, hogy ez nem pusztán stratégia, hanem habitus, az interjút követő rövid találkozás tette feltűnővé: a szomszédja középkorú, új betelepülő, aki az állami gazdasági munkából lett a pusztá legfontosabb embere, vállalkozó, aki több ingatlant megvásárolt. Mária „úrként” emlegette, valószínűleg azért is, mert bár az elmondásából nem egyértelmű, de valószínű, hogy neki köszönhető, hogy ott lakhat, abban a kis házban, amit a rendszerváltás táján nem tudott megvenni. Ezért lekötelve érzi magát, talán hálát is érez. Mária melegen ajánlotta a szomszéd „urat” figyelmünkbe, aki attól, hogy földje, ingatlanjai és befolyása van a pusztán, rögtön úr, így bizonyára mindenben kompetensebb is, mint egy hajdanvolt cseléd. Amikor a szomszéd lelkesen magyarázni kezdte nekünk a kastély történetét, ő a párbeszédből kilépve, a beszélgetők köréből kissé kihátrálva, szemlesütve, halkán, de elégedetten nyugtázta, hogy ő megmondta, hogy a „szomszéd úr” ezeket a dolgokat „jobban tudja”.

A távolság nemcsak a magázásban és valamiképp az úri (tanult) népek és a pusztaiak közötti különbségtételben érhető tetten, hanem abban a diszkrécióban is, ahogyan a Mária, akinek az egykori mosóháznál szomszédja volt dédanyám, nagymamám, de még egy rövid időre édesanyám is, két-három rövid említést tesz csak róluk, és azzal is növeli a távolságot, hogy habozik arról beszélni, hogy ő tudja, hová költöztek el a pusztáról. Nem tudja, hogy mindezt illik-e mondania, tudnia vagy, hogy milyen fényt vet rá mindez (esetleg indiszkrétnek, pletykásnak tűnik-e ezért a szemünkben). „a hmm.. a [mama is?], meg a, hát még kislány vót, az anyukája, az is vót, itt egy darabig **laktak**, aztán hát, ugye e: **költöztek**.” *Hát Bogárdra [halkabban] vagy nem tudom, hát [Sár]Bogárdra költöztek innen – de, tudom.”*

A dédanyámra tett utalás pedig egészen implicit, ekkor már Mária inkább magának mesél az egykori „mosóháziakról”⁸. Ez talán az interjú legszemélyesebb és legélénkebb része, a fia-

dennél), (6) – a szünetek hosszúsága másodpercben, [nevet, sóhajt] – emocionális, metakommunikatív jelzések, (harmincnyolcban?) – nehezen érthető szöveg, ----- - megszakadó szöveg, e: hallgat – hosszan ejtett, elnyújtott szótag, igen = igen – a szakasosnál gyorsabb összevonás.

⁸ A mosóház onnan kapta a nevét, hogy ott volt az „uraság” mosodája. Ezt a munkát a helyiek szerint a közeli iskolában lakó és tanító apácák végezték. (Valószínűleg a katolikus Szívgyárda mozgalom (1920-48.) élén álló apácákról van szó, akik az elemi és a polgári iskola alsó osztályaiban oktattak, Tevékenységük „célja: a valláserkölcsei és hazafias nevelés elmélyítése, ezen belül a családi élet megszerettetése, a tekintélytiszteltet fejlesztése, a munkára és a kötelességteljesítésre nevelés” volt. (Lásd Katolikus lexikon „szívgyárda” szócikk: <http://lexikon.katolikus.hu>)

Az apácák a helyiek szerint rögtön a háború után eltűntek a mosóházból, és jobbára iparoscsaládok, „urasághoz közeli népek” (erdész, kertész, kovácsmester a régi parádés kocsis) költöztek a helyükre az ’50-es években. A mosóház a pusztán belül egy sajátos, félig-meddig (térben és részben társadalmilag is) elkülönült egység volt. A „nagyháznál” (azaz a mezőgazdasági uradalmi cselédek hosszú házainál) magasabb komfortfokozatú lakások voltak itt: a mosóházban egy családnak egy szobája és saját (padlózott) konyhája volt, amikben iparosok laktak, akik a pusztai rangsort tekintve felette álltak a mezőgazdasági munkásoknak mind a munka jellegét, mind annak elismertségét, mind pedig a konvenció/fizetés mértékét tekintve. A visszaemlékezésekből úgy tűnik, hogy az ott lakók nagy hangsúlyt fektettek „a szép családi életre” megkülönböztetve magukat „a nagyháztól” (a hosszú cselédháztól) és a közös konyhát övező gyakori és hangos konfliktusoktól, amik jobbára a közös padlásról eltűnt vagy kölcsönként élelem miatt kirobantak ki.

talkori nosztalgikus visszaemlékezés a közös sütésekről, a személyesen megélt közösségi létről. Eközben talán észre sem veszi, hogy az említett Kovács néni a dédanyám: „akkor a Kovács néni vót a füttömester ’menjenek, majd én befütök, menjenek csak nyugodtan.”

„Ahogy tudok élek, csinálom”

Mária személyes élettörténetének mozaikos főnarratívába szőtt részletei viszonylag eseménytelen biográfiát, monoton életmódot és mindennapokat jelenítenek meg. Érdekes módon, bár napjai nagyjából ugyanabban a ritmusban teltek, a napirendet mégsem tartja annyira fontosnak, hogy beszéljen róla. Jóllehet a hétköznapi, rutinszerű cselekvések egyrészt kevésbé tudatosodott mivoltukból adódóan, éppen rutinszerűségüknel fogva nehezen felidézhetőek, másrészt jelentéktelennek, felidézésre sem érdemes momentumoknak tűnhetnek a mesélő szemében.

Mária élettörténetének állandó motívuma a munka. Az állandó mozgásban levés, a monoton, rutinszerű, kötelelességként végzett munka számára az élet szervező ereje, talán értelme is. Az élettörténete voltaképpen abból áll, hogy elmeséli, hol, mit dolgozott. Talán büszkeséggel tölti el az, hogy míg a pusztán túlnyomórészt mezőgazdasági munkák adták a többiek kenyerét, addig ő más jellegű munkát végzett: takarított, gyerekfelügyeletet vállalt, és varrodában dolgozott. A nyugdíj után sem változott az élete, betegségei ellenére, balesete után is talpon van, igyekszik minden nap tenni valamit. Másra nemigen szorul, igaz, nem is nagyon szorulhatna: egyedül él, csak a szomszédok segítenek neki néha valamiben. Betegsége és idős kora miatt a tehetetlenség és feleslegesség érzésével nap mint nap megküzd, mintha az aktivitásának megőrzésével dacolna az étellel, miközben az, hogy nincsen igazán már célja, „dolga”, mintha értéktelenné tenné a mindennapjait. „Ma is csinállok valamit, **holnap** is csinállok valamit, [sóhaj] egyszerre nem tudom befejezni, ha valamit kezdek. Úgyhogy csak vagyok mostmá’.”

Mária élete szüntelen munkával telt, akárcsak a szüleié, így nagyon is ismerős lehet neki a testi erő megfogyatkozásától és a kiszolgáltatottságtól való félelem. A munka központi szerepére világítanak rá azok az emlékek, amik az idős szülőket idézik fel, akikről fiatalkorában ő maga gondoskodott. A két idősödő, gyengélkedő szülője is folyton mozgásban volt, segíteni akartak a lányukon, vizet hordtak, kapáltak – mintha rettegnének attól, hogy dologtalanná válnak, és ezáltal feleslegessé lesznek. Pedig ezzel csak további nehézségeket okoznak a lányuknak. „**Nincs ennek semmi értelme**, hogy egy két (hetet?) do:gozok, aztán hazagyüvök, mer az anyám beteg. Hazarohanok, mire hazagyüttem, szívós kut vót, ilyen szivattyus kut, [sóhaj] literszámmra hordta be nekem a vizet, mondtam nekik mindig várgyák meg, míg hazagyüvök. Hát abba vótak bódogok szegény apámmal, hogy ők énnekem **segítenek**. (1) Úgyhogy, vót szegénykévé’... kiment a kertbe kapá:ni – egy kis kertem vót, avva is fogla:koztam –, annyit mondtam neki, ne menjen anyám, meleg van, tudja, hogy a vérnyomássa is, ama..problémák=ne menjen. Azt’ vót mikor elesett, vót mikor [úgy?] támogatták be. Mondtam neki, maga énellenem van, édesanyám! Mert ha ezt nem csinálná, maga nem járna így, nem lenne annyit beteg. De, mondom, maga nem azon van, hogy segítsen.”

Az állandó talpon levés kényszere és a feleslegességtől való félelem nagyon is mélyen ülhetett a szülők generációjában csakúgy, mint a paraszti társadalom egészében: „Maga a termelő munka kíméletlen szigorúsággal követel minden alkalmas időt, erőt és helyet. Virradatkor munkába állani a sötét estig: látástól-vakulásig dolgozni olyan paraszttisztesség, amely ellen véteni a leg-súlyosabb kihágás. [...] A betegséggel nem sokat törődnek, csak akkor veszik komolyan, ha már teljes munkaképtelenséget okoz. Az orvoslás törekvése pedig nem az, hogy beleavatkozzék egy ismeretlen okfolyamatba, hanem hogy siettesse a lefolyást. Emögött az orvosló módszer mögött az

az ítélet lappang, hogy a betegség súlyos terhe a termelő munkának, a hosszas betegeskedés pedig olyan teherként, amivel szemben a halál csak fölszabadulást jelent. A beteget tömik étellel-itallal, a betegség tüneteit igyekeznek fölfokozni, sebre sarat, pókhálót tesznek, forró daganatra meleget, hideglelés ellen hideget, gondolván: 'ha ezt kibírja, biztosan meggyógyul'." (ERDEI 1973. 103.)

„Szegény anyám”

Bár Mária szó nélkül ápolta beteg szüleit, most nincs senki, aki őt gondozná, így nem maradt más, mint a napról napra kitűzött apró feladatok.

Szüleiről nem sokat mesél (csak azt tudjuk meg, hogy az édesanyja korában „milyenek voltak a divatok”, illetve, hogy az apja katona volt), viszont a gondoskodásukról és az anyja ápolásának nehézségeiről elég élénken beszél. Édesanyját legtöbbször „szegény anyámként” emlegeti, amivel talán azt próbálja elfedni, hogy mennyi bosszúságot okozott neki, és, hogy volt közöttük valamilyen konfliktus. A fürdetéskor Mária elmondása szerint az anyja sokat „raplizott”⁹, és számon kérte lányán a goromba bánásmódot. A családban Mária nemcsak édesanyjáról, hanem nagyanyjáról is gondoskodott, sőt bátyja gyerekeinek is gondját viselte. Mind a fiúk, mind a nagyanyja fürdetéséről szép emlékeket őriz, hálásan gondol nagyanyjára, amiért az csendesen „elpancsolgatott” a mosóteknőben, és büszkén meséli, mennyire lekötötte bátyjai fiait a fürdés közben megkezdett mese. *„De anyámnak nem tudtam mesé:ni!”*

Miért nem? Miért nem tudtak szót érteni? Vajon mi okozta anya és lánya között a konfliktust, ami a fürdés körüli ellenállásban és bánásmód nehezényezésében jutott felszínre? Mária minden tisztelete ellenére azért megemlíti, hogy anyja viselkedése sokszor „kivette a türelemből”, és megnehezítette életét, leginkább a munkavállalását. Lehetséges, hogy Mária talán magának sem akarja bevallani, de nagyon haragudott az anyjára, amiért otthon kellett maradnia, és ápolni őt, miközben az idősödő nő ezt egyszerűen elvárta, hiszen egykor ő is így tette saját anyjával?

Mária történetében visszatérő motívum a kényszereknek tett engedelmesség, a passzivitás, annak hangsúlyozása, hogy nem tehetett mást. Bár voltak, lehetek tervei, ezeket aztán – legtöbbször a külső körülmények miatt (vagy azokra hivatkozva) – nem tudta megvalósítani. Az idős szülők gondozása is ezek közé a háríthatatlan feladatok közé tartozott. „Nem győzte” orvoshoz vinni, ápolni anyát – talán emiatt nem tudott fiatalon kiszakadni otthonról? A hagyományos női szerepek és a „dolgozó nő” nyújtotta új identifikációs lehetőség közötti konfliktusról lenne szó? Arról, hogy Mária munkaerejére otthon, a házimunkában és a konyhakertben volt szükség? Ezért nem tudott elmenni dolgozni, és emiatt nem vállalhatta a pusztai új „úri népeinél” (egy mérnök-házaspárnál) a gyerekfelületet, amit annyira szeretett volna? Az idős szülők gondozása leginkább kényszernek, a közösségi normáknak való megfelelésnek tűnik, mint ahogyan az is, hogy az anyjának „nem szólhatott vissza”, hiszen az „hogy nézett volna ki”. Ezt látszik megerősíteni az is, hogy anyja halála után Mária rögtön munkába állt, és nyugdíjazásáig egyfolytában dolgozott.

A kimaradt idő talán nemcsak az önálló női munkavállaló szerepétől fosztotta meg Máriát, hanem attól is, hogy ismerkedjen, megházasodjon. A közösség normáinak való megfelelés jegyében leélt élet tehetné azt is lehetetlenné, hogy Mária, ha nem is férjet, de társat találjon magának. Talán az élettársi kapcsolatok iránt érzett ellenszenvét is inkább a külvilágnak (vagy önmagának) való megfelelés okozta, és emiatt nem tudott, vagy ilyen feltételek mellett nem mert, nem akart párt találni.

⁹ Szeszélyeskedett, hisztériázott.

Nem beteljesedett élet

A gondoskodás és a betegségek miatt Mária édesanyja egyre inkább gyerekhelyzetbe került: *„De mikor aztán fürösztöttem! Gyerek nem csinát:tt akkora raplit, mint ez. [halkan nevet] Mikor mosdattam, mint a gyereket! Ha a haját mostam, avvót ám még csak rapli!”* Eközben az idősekről való gondoskodás egyre inkább lefoglalta Mária energiáit (anyai nagymamáját is ő látta el). Később a testvére gyerekeiről beszél szinte sajátjaként: a fürdetés, a mesélés emlékeinek felidézése, a sorsuk felett érzett aggodalom pótolja talán azt, amire mindig is vágyott: családot, saját gyereket. Az elszalasztott lehetőségek, a sikertelen önállósulás miatti frusztráció, a kényszereknek való engedelmesség miatti düh csak egyszer tör ki Máriából –, de ekkor is a külső hatalmak mindezek okozói. *„...Egy nagyon fiatal kis német katona mondta, hogy 18 éves volt (1), tanútt, ment tovább, és az iskola padjai közül vették ki, most 20 éves, már két éve kint van a fronton. Aztán mondta neki a.. tanító néni is, hogy ne keseredjen el, hiszen még olyan fiatalok. Aztán azt mondta, hogy ennek a fiatalságnak, ennek a generációnak az életit [hangosabban], a fiatalságot megötétk. Avvót, annak is a..(2) na, hja, (1) a háború...annak is.”*

Feltűnő a fiatal német kiskatonával érzett rokonszenv, és az, hogy mindkettejük baját „a rosszkor születés”, „a rossz időzítés” okozza. A háború „annak is” megpecsételte a sorsát. És talán Máriáét is? Lehet, hogy csak egy fiatal lány vágyakozása és kíváncsisága, de meglehet, hogy valódi érzelem bujkál a sorok között. Talán, ha nincs háború Mária társra talál, vagy talán, ha valamikor valamit meg mer tenni, másként alakul az élete. Nem tudhatjuk meg, az elbeszélésnek itt vége szakad. Csak a felháborodás és együttérzés hangjai miatt gondolhatjuk, hogy valamiért ez a jelenet vagy ez a fiatal katona fontos volt Máriának. Vagy személyesen jelentett neki sokat, vagy a felismerés, miszerint valami visszahozhatatlanul elmúlt, valami kimaradt az életéből. A fiatalságuk azonban nemcsak elmúlt, hanem megölték: egyszerre és visszahozhatatlanul elvették, ezért is kár a fiatalságban rejlő erőre, lehetőségekre utalni.

A kényszereknek való engedelmisség és a belenyugvás mintha erősebb szervező erő lenne Mária egész életében, mint az önálló döntés: elment dolgozni, mert hívták, visszament az idős szüleit gondozni, mert ha nem így tett volna, akkor „hugyan nézett volna ki?”

A sorsszerűség, az elrendelés elfogadása mintegy keretbe foglalja az élettörténetet: *„...hát nem bírtam itthun maradni. (4) Ilyen volt a helyzet. Meg ilyen mostmá’.”* Az interjú elején is erről hallhatunk tőle, arról, hogy itt született, és a lábát sem tette ki a pusztáról, és visszatérő módon, mintegy összegzésként is ez hangzik el. *„Én itt születtem, és azóta itt élek. Én nem mozdul: tam ki sehová se. Jóformán sehol se jártam a világba’.”*

Talán ezért is gyakran emlegetett témája elbeszélésének az olvasás, a tanulás és a rádióhallgatás. Nemcsak azért emlegeti őket, mert ezzel próbálja kompetens mivoltát maga és mások előtt is alátámasztani. Ezek azok a tevékenységek, amik a pusztába elhozzák a világot, az információkat: Mária így utazik. Így utazik képzeletben a világban, anélkül hogy kilépne a pusztából, anélkül, hogy fel kellene vállalnia bizonytalan, idegen helyzeteket, melyekben talán „kinevetnék.”

A másokkal való összehasonlítás így is elkerülhetetlen az életében: miközben neki nincs saját fedél a feje a fölött, addig a közeli pusztán takaros házak épültek, mert ott *lehetett* építkezni.¹⁰ Aki mert, az *„valahogy fogta magát,”* és elköltözött. Mária életének egyik legnagyobb kudarca talán

¹⁰ Az újonnan épült telepésfalvakról és a puszták közsegésítéséről ld. bővebben Tamáska Máté Falvak az uradalmak helyén – A megszűnt nagybirtok telepés közsegésének építészete 1945 után című könyvét. (Megjelenés előtt).

éppen az, hogy ő egyedül (férj nélkül?) nem mert a házépítésbe vagy a költözködésbe belevágni, és ott maradt a pusztán egy szomszéd jóakarátának kiszolgáltatva. Ott maradt, pedig talán egész életében elvágódott a pusztáról, vagy egy jobb életre vágyott. Öreg korában még egyszer elhatározta, hogy elhagyja a pusztát, és beköltözik egy öregotthonba, azonban meggondolta magát, mégis a pusztán maradt, ahol legalább nem idegen. „Sokszor úgy vagyok, hogy úgy olyan jó lenne elmenni innen. De hova? (1) Vagy csak az öregek otthonába. De oda is úgy idegenkedek e: menni. Meg olyan borzasztó. Az se külön, mint a kórház. (3)”

Egy Budapestre tett kirándulás emléke egy hasonló énvédő mechanizmust tár fel: mintha a fővárosi üzletek kirakatainak elkerülésével Mária a vágyaktól, az összehasonlítás lehetőségétől próbálna megszabadulni. Nem nézi a kirakatot, mert akkor vágyakozni kezdene egy másik élet után, és talán erősebben munkálna benne a változtatni akarás, nehezebben tudna lemondani, a helyzetével megelégedni. A bámészkodás indulatos elhárításakor megintcsak a tudásvágy kerekedik felül. *Olyant .. néztem meg csak, amit érdemesnek..nekem hiába mutogatták a kirakatokat, hogy nézzem meg, nem érdekült, mondták, hogy mér nem érdekül, mondom azért, falun is van kirakat, nem? Nem érdekül engem a milyen cserép van ott, milyen pohár van ott, milyen ez, milyen az. Engem más érdekült.*” Mintha az életben csak arra kellett volna időt áldozni, ami hasznos, előre visz, amivel kielégítheti tudásvágyát – tehát nem azokkal kellett volna törődnie, amiket tett, hanem amiket tenni szeretett volna. Bár soha nem járt a Balatonon, azt tudja, hogy három és fél órát megy mellette vonat. Miért fontos ezt megemlíteni? Hogy legalább tudásvágyának hangsúlyozásával mentesse magát a tanult emberek előtt? Hogy ne szégyellje tudatlanságát, hanem megmutassa, hogy ő is jobb sorsra érdemes lett volna? Az interjú vége felé büszkén rakosgatja az asztalra néhány kötetes könyvtárát, miközben azt hangsúlyozza, hogy bár többet nem tudott megvenni, sok könyvet kért kölcsön, és fájjalja, hogy betegsége az olvasás lehetőségétől is megfosztotta.

Miközben saját bátortalságát nem annyira önhibájának, mint inkább a körülményeknek tudja be, az egyébként halk szavú, jámbor rokon mégis *haragszik* testvére unokájára, Nikire, aki nem tanult tovább, bár „ragyogóan sikerült” a felvételi, és ráadásul „hívták”, és Niki testvérére, aki szerint az lehetett volna, ami akar, mégsem mert kockáztatni vagy mégsem volt kitarása hozzá. Mária szemében ezek már „butaságok”, elszalasztott lehetőségek, amiket nem kellett volna kihagyni. Akárcsak azt, hogy nagybátyja és bátyja eljöttek egy ausztriai hercegi birtok szolgálatából, amit nem tudott nekik sem ő, sem az apja megbocsátani. (Vagy tán azt nehezményezték, hogy a rokonok a hazatérésükkel még több terhet róttak a befogadó családra?) Arról, hogy mindez az átörökölt habituson, a tanult magatartásmintákon is múlhat, és nem csak szabad választás kérdése, csak a „miért kellett neki..?” fordulat árulkodik.

„Mindig lesznek urak”

Eközben Mária szemében az egyik legfelelősebb és legvisszatetszőbb dolog az elégedetlenkedés – talán ezért is nevet jószándékúan még élő sógornője panaszkodásain. A fennálló helyzetet el kell fogadni, a világba „bele kell illeszkedni”, hiszen az megmásíthatatlan. *Úgyhogy..a cseléd világ is ilyen vót, meg ez a világ is ilyen. Bele köllött illeszkedni mindegyikbe. [...] Akármit csinálunk, el kő fogadni. (3) Akkor is a gróf idejébe is, ha vót is megelégedetlen, meg a nem tudom, talán az új világot szidta, nem szerette, mit tehetett? (2) Az vót. Ő megváltani nem tudta. A Rákosi-világot se tudtuk, meg ezt se tudjuk. Ami van, ezt.. hogy mit mondunk, habár most már mondhatja mindenki a véleményit. Csak ott benn a parlamentbe’ meg fűtyü: nek rá. (2)*

Bár a megélt történelmi idő tele van potenciális traumatizáló történelmi eseményekkel (világháború, földosztás, tészesítés illetve állami gazdaságok létrehozása, rendszerváltás), az elbeszélte élettörténet feltűnően mozdulatlan, leíró és statikus. Valami vagy „vót”, vagy „lett”. Az élettörténetet közelebből szemügyre véve még a háború sem látszik az élettörténet újraírását kikényszerítő „sorseseeménynek” (TENGELYI 1998), inkább egy olyan csapásnak, amit el kellett viselni, túl kellett élni: a menekülést a front elől csakúgy, mint testvérei elvesztését a háborúban (amiről csak az interjú vége felé mesél) vagy a földosztás utáni adóterheket, melyek az önállósággal együtt jártak. Talán ezért sem horgonyozza le időben Mária a háború utáni rövid koalíciós időszakot, nem is ad neki új nevet, átmeneti állapotként láttatja, aminek végeztével minden a régi, jól ismert kerékvágásba tér vissza. Miként a személyes élettörténetben, a történelmi háttér leírásakor legtöbbször a nyomát sem találjuk ágenciának, az elszenvedett sérelmek mögött nem állnak hús-vér felelősök (egyedüli kivételt Rákosi és Hitler jelent), legtöbbször „a rendszer” hiányából történnek rossz dolgok, és teljesen fölöslegesnek látszik a miértek firtatása.

Talán azért, mert dolgok megértése nem visz előrébb, mivel nem változtat a dolgokon. A miértek és az elégedetlenkedés helyett inkább a fennálló helyzet elviselése, az alkalmazkodás jelenti a túlélés zálogát. A régi világot a rendjéből kikököntő háború, majd a forradalom és az ’56-ot követő visszarendeződés után is bámulatosan gyorsan felismerhetővé válnak Mária számára az új helyzet régi, már jól ismert összetevői: a régi cselédvilágban megszerzett beidegződések a szocializmusban is tökéletesen működnek, megeremtve ezzel a folytonosság biztonságérzetét, a kiszámítható rendet. A világ nem változik, és nem lehet rajta változtatni: mindig lesznek urak. *„Hát akkor se tudták megváltoztatni, a gróf ideje alatt is, mer akkor is vót megölégedetlen, meg hogy minek van úri világ=minek? Mer mindig vót, meg most is van! Na, mondjuk meg az igazat! Nincsenek urak? (1) hmm? Ugye, hogy vannak? Milliomosok most is. Aztán hun szereztek a milli-omokat, azt se tudjuk! (1) Ezt se tudjuk, meg azt se, hogy a grófék hunnan szereztek.”*

A meggyőződést, hogy a világ rendje nem változik, azt egy ember „nem tudja megváltani”, megerősíti a mindennapos élettapasztalat: csak mások lettek a cselédek fölött az urak, nekik ugyanúgy dolgozni kellett. Sem a munka jellege, sem az életmód nem változott: *„tisztára az vót, mint a gróf ideje alatt a cselédvilág. Na, csak azt mondták, hogy állami gazdaság. Munkások, nem cselédnek mondták, hanem állami gazdaság dolgozója. Éppen olyan vót. Menni köllött a munkába. Egyik ide volt beosztva, a másik amoda. [sóhajt] ez..ez a grófi cseléd világ is olyan vót.”*

A fennálló helyzet megmásíthatatlanságát, kritika nélküli elfogadását támasztja alá az elnevezésekben és azok legitimitásában való feltétlen hit. Ők a gróf cselédei voltak, mert annak mondták őket, mások pedig summások voltak, mert így nevezték őket. Miután új urak jöttek, azoktól új nevet kaptak, az állami gazdaság dolgozói lettek. Mária gyakran mintegy megerősítésként használja az elnevezéseket, újra és újra elismétli, hogy kiket miknek neveztek, mintha ezzel válaszolna is minden kérdésre.

A statikus világgép benyomását ugyancsak megerősíti a tény, hogy a rendszerváltás kifejezés a közel háromórányi anyagban egyszer sem hangzik el. A rendszerváltás mint társadalmi változás annyiban „csorgott le” a pusztára, hogy az állami gazdaság tulajdonában lévő házakat meg lehet vásárolni, egyre több lett a magánterület, és tönkrement az állami a gazdaság. Az „új rendszer” azonban több pusztai időse ember élettörténetben egyszerre jelenti a szocializmus idejét és a rendszerváltás utáni időszakot, ezek gyakorta egybefolynak. Felismerhető cezúrát a régi, úri és az új világ között inkább a háború jelöl, a folytonosságot pedig az urak megléte (az új urak jötte) és az egykori cselédek változatlan léthelyzete jelenti. Eközben Mária elbeszélésében a két világ közötti párhuzamok sokkal hangsúlyosabbak, mint a különbségek. Mindez egy olyan

változatlanságot preferáló attitűdnek tűnik, ami még a változások közepette is makacsul kitart az előző világról való kollektív tudások érvényessége mellett, amennyiben ezt a hétköznapi tapasztalatok (így az életmód és a társadalmi helyzet változatlansága) visszaigazolják.

A két rend azonban nem ugyanaz. Mária elbeszéléséből úgy tűnik, hogy az „ő grófuk” elfogadható, legitim rendet teremtett, ami bár mindenkinek kijelölte a helyét, és megmászható-lannak látszott, csak néhány elégedetlennek jelentett gondot: „*nem tudom, hogyan csálódott, aki annyira ellenük vót*”. A gróf idejében „mindenkinek megvolt a megélhetése” – még a summások is kaptak *rendesen* ételt, „nem szakították meg a cselédek”. Egyszerű, átlátható szabályok voltak, amelyek közül a legfontosabb az úri vagyonból való nyílt lopás tilalma, a „rend”, a lojalitás, miközben úr és cseléd viszonya, szerepe kölcsönösen feltételezte egymást. Mintha így lenne érthető a világ. Az úr még az emigrációban is úr volt, ugyanúgy, mint a rangjától megfosztott „gróf gyerek”. Az, hogy ez a rend megannyi tilalomból és rátarti szabályból épült fel, Máriának természetes volt, hiszen „*viselkedni kellett*”. „A cselédnek az a hazája, ahol szolgál, és tartozik egy közösségbe, aki parancsol neki.” (ERDEI 1971. 152.)

Jóllehet a patriarchális függést számos más horizontális viszony, „rangsor” színezi: „a pusztán a legridegebb kasztszellem uralkodik. [...] Tragédia nélkül még az sem eshet meg, hogy egy szekeres bérest gyalogossá tegyenek. Kocsist a béresek közé helyezni? Mintha egy fehér jenkit négerré akarnának operálni. Köztük a nagy ritkaságban előforduló házasság is enyhébb fajfertőzésnek hat.” (ILLYÉS 2005. 87.) Nemcsak a megszólításnak, a cselédek egymás közti „rangjának” van rendje, amit a konvenció mértéke is szigorúan rögzít, de még a szidalomnak is pontos hierarchiája van. (ILLYÉS 2005.)

Miközben az egymást közt rögzített rangsor nagyjából kimerül a „kivagyiságban”, a patriarchális függésnek egészen brutális megnyilvánulási formái sem voltak a pusztán ismeretlenek. Illyés visszaemlékezéseiből megtudhatjuk, hogy milyen kiszolgáltatott¹¹ helyzetben volt egy cselédlány a gróffal vagy a hatalmaskodó beosztottjaival szemben. (ILLYÉS 2005.) A pusztán erről nem sokat hallottam, de megesett, megejtett lányokról egy-egy elejtett szót igen. A fentiek fényében igen elgondolkodtató, ahogyan Mária az unokája külföldi munkájáról gondolkodik. Mintha a nyelvi zavarban valami elemi tapasztalat lenne az urakról, a hatalommal rendelkezőkről. Azaz, Mária világképe azt sugallja, hogy csak a valamit valamiért-elv működhet főnök és beosztott között, következésképpen az a külföldi munka vagy tanfolyam nem lett volna, nem lehetett volna ingyen. „*Nikit már úgy tudom, hogy irodán dolgozik ott a hm.. kislány meg hát benn, (2) meg hát már többen vótak abbul a gyárbul ez a gyártulajdonos, akit úgy gondol, már többször kivitte őket Németországba tanulni vagy mit csinálni, nem tudom, hogy mit = ott még ott is dolgoztak már, többször volt a Marika [sóhaj]*”.

A régi rend és az új rend

¹¹ „Mindez sokkal egyszerűbben megy, mint képzeltem. – 'Hát az ember csak üzen, hogy ez meg ez jöjjön be estére' – világosított fel egy fiatal, rokonszenves arcú számtartó, miközben átölelt. – 'Ruhát foltozni. Énhozzám csak ruhafoltozásra jártak a lányok. Ismertek már arról. Ha én, öregem a gépnél vagy a kapálásnál megkérdeztem valamelyiket: tudsz varrni?' Az már a földet nézte, az már tudta, mi a dolga. 'Volt, kérlek, akit az apja vezetett föl; igaz, volt oka az öregnek a hízelkedésre, épp készültünk a körmére koppintani valami disznósága miatt.' Vagyis vannak, akik nem szívesen mennek? – 'Akad, öregem, akad, de azért mind tudja, mi a muszáj. Legfeljebb bent csapnak egy kis históriát, már a szájasabbja. De feljönni mind feljön; tudod, az egy kicsit dicsőség is köztük, afféle kitüntetés.'” (ILLYÉS 2005. 87.)

Úgy tűnik, hogy a régi rend a kiszolgáltatottsággal együtt is elfogadhatóbb volt Máriának, mert ez az a rend, ahol úr és cseléd összetartoznak, kölcsönösen kiegészítik egymást: az urak nagyok, hatalmasok és fényesek, a cselédek inkább jelentéktelen és esetlen figurák, akik valamiképp gyámoltásra, parancsszóra¹² szorulnak. Ez a kép tárul elénk, amikor az egyik gyerekkori emlék, a grófék fogadása idéződik fel. A statikus és monoton elbeszélésbe egészen élénk mozzanatok kerülnek.

„A **grófra** úgy emlékszem, akkor voltam azt hiszem (2) **elsős** vagy **másodikos én** nem is tudom, iskolába jártunk még, '36-ba házasodott. (1) Aztán.. **fogadtuk**. Az összes cseléd. (1) Mer vót neki birtoka Kislók, meg Töbörzsök is. Ezer holdas birtoka vót = Még akkor megvót. [sóhajt] aztán arra emlékszek, hogy ilyen kis rózsaszín rózsaszirmokat szórtunk le (1) a fiatal pár elé. Közbe köszönteni akartuk, énekkel, aztán belesü:tünk az énekbe! [nevet] Erre úgy emlékszem, annyira emlékszem...” Érdekes, hogy a dátum a fiatal gróf miatt fontos, de annak kiderítése, hogy ő maga első vagy második osztályos volt, mellékes. A tisztos köszöntés az úrnak járó tisztelet jele, amit el sem tud rontani a tény, hogy a cselédek már csak ilyenek: esetlenek, ügyetlenek. Nevetnivaló, hogy az éneket is elrontották. Láthatóan nem is az ének számított, hiszen azt úgysem várhatták el a cselédnéptől, hogy jól menjen (s gyaníthatóan nem is jeleskedtek a tanulásban, gyakorlásban), a lényeg, hogy az összes cseléd ott volt. A jelenlét, mondhatni a lojalitás a lényeg, s nem a teljesítmény.

Úgy tűnik az interjúhelyzetben elfoglalt szerepeknek is ez az attitűd a nyitja: Mária vállalja az interjút, de kiszólásaival, magyarázkodásaival folyton jelzi, hogy nem várható tőle túl sok, nem sokat tud ő a világból, de amit tud, elmondja.

Bár Mária elbeszéléséből a cselédek és leszármazottaik nem mindenben kompetensek (belesülnek az énekbe, az idős mosóháziak elbeszélgetnek, de csak azokról a dolgokról, amiket értenek a világból), de időről időre megcsúsznak, hogy egy szintre kerüljenek a gróffal egy pillanatra, mert előbukkannak a rejtett kompetenciáik vagy a rátermettségük.¹³ Míg az egész történelemszemlélet és az élet megélése inkább a sorsszerűség elfogadásán, az elkerülhetetlenbe, a megmásíthatatlanba való belenyugváson, az állandóság és a rend preferenciáján alapul, ahol az élet természetes velejárója a gróftól való függés (nyaranta lemehtek a tó mellé beszélgetni a fiatalok, mert „szabad volt”), eközben a gróf is „megbecsüli” a becsületes, dolog cselédet.

Ilyen emlékezetes esemény Márai életében például az, amikor a grófné kislányként kézen fogva bevitte a kastély udvarába, vagy amikor a grófgyerekek egy „előkelőbb” cselédporta előtt, egy cseléd szamarán „lovagoltak”. S meglehet, hogy a grófgyerekek már a bölcsőben tanultak németül, de a cselédektől tanultak meg magyarul.

Ugyancsak szokatlanul élénk az az emlék, ami a padláslesöprések idején szómágiával („nem úgy, mint szokták”, azaz szinte csak krumpliból) készült a rakott krumpliról szól. A paraszti humort sem nélkülöző történet egyfelől a cselédeket nagyon is jellemző kivagyiságot példázza, mert bizony nem mindegy, kinél mi fő a fazékban,¹⁴ ki kit tud és akar megvendégszolgálni. Másfelől arra is rámutat, hogy még a legkiszolgáltatottabb helyzetben is növelhető a mozgástér, megvál-

¹² Jellemző idézet Illyés Gyulától: „Cseléd szájából hallottam, hogy régente, az ő gyermekkorában a vadászatnál a sorba állított hajtókat úgy indították meg, hogy a két szélsőre ráhúztak egy-egy alaposat. 'Ebből értett a banda!' – mondta nevetve az előadó, harsány kacajra ragadva hallgatóit is.” (ILLYÉS 2005. 117.)

¹³ Egy jellemző idézet a pillanatnyi egyenrangúságra Illyéstől: „Az együgyű adomák mind a 'megadta neki' csattanójára jártak; hősök az 'egyszeri ember' volt, vagy valami hajdanvaló cseléd, [...] aki rendszerint az uraságnak adta meg a magáét.” (ILLYÉS 2005. 110.)

toztatható a megváltozhatatlan – igaz, paraszti furfang kell hozzá, és az csak pár pillanatnyi (egy nevetésnyi, egy tréfányi) felszabadultságot hoz¹⁴. „...*aztán szegény anyám is (2) főzött, de mit főzött akkor? Krumplit készített aztán...meg is siratta, mert hát nem úgy tudta elkészíteni, aztán mondta, hogy rakott krumplit csinálók már most prósza helyett nektek. [sóhajt] Aztán kérdezte, hogy akkor 'Nándorkám, mit főz édesanyád?' 'Hát, Kovács néni, fő:tette már édesanyám is a nagylábost, készül a kukoricakása.' Mondja neki anyám: 'Nándor, e:készül itt a (1) rakott krumpli, igaz nem úgy lesz, mint ahogyan szoktam, de gyere, megkínállak.' 'Jaj, köszönöm, Kovács néni, má' a krumplitul is valósággal fuldoklok!' [halkan nevet] Hát, vót ilyen világ, egy ilyen bemondások.*”

Ugyanerre utal az a kiszólás is, miszerint a Rákosi-rendszert ki sem lehetett volna bírni, ha nincs „*az a rengeteg sok vicc*”. Ez azonban már egy újabb kor terméke (legalábbis Mária történetében), amikor a vicc és furfang volt a túlélés eszköze.

A régi rendben legfeljebb a cseléden vagy az „urizáló” cseléden lehetett volna nevetni, olyanon, aki nem tudja a „helyét”. Azon a cseléden, aki például úri módra viselkedett vagy úriasan öltözködött (téli kendő helyett sapkát húzott vagy kalapot rakott a fejére), aki megsértette a rendet: „*Hát kinevették volna, persze! Hát, mondták, az a cselédasszonyoknak nem illik. Koszos lóra bársony nyereg nem illik. A' hogy betegyen egy kalapot a fejibe?! Hát az érdekes is lett vóna! Így végzi a házimunkát, aztán kalap a fejibe. Nevetséges lett vóna! Hogy nézne ki?*”

Az öltözködési szokások áthágásával az úri és a cseléd szerep felcserélhetetlenségén, a kölcsönös távolságon nyugvó rend kérdőjeleződött meg, csakúgy, mint azoknál, akik a saját sorsukkal, helyzetükkel nem voltak megelégedve, és ezzel „visszaéltek” a grófjóindulatával. Aki a cselédvilágban „megelégedetlen” volt, fellázadt a helyzete ellen, annak híre ment, azt üzte a sorsa egyik pusztáról a másikra – a ’vándormadarakat’ mindig megelőzte a hírük.

A korábban megváltozhatatlan (mondhatni természetes) rendet a háború szüntette meg. Az elhagyatott kastély és egy folytonosan mozgó front kellett ahhoz, hogy a közösségben a (tettenérés esetén) olyan keményen elítélt és szankcionált vétség, az úr meglopása, valamiképp felülíródjon. Mária szomszédasszonyaival felment a kastélyhoz, ahol ő, aki saját elmondása szerint nem sokra tartotta a pesti kirakat nézegetését, rácsodálkozott az „úri divatokra”, és „elhozott” néhány finom ruhát és könyvet. „*A háború alatt elmentünk az Ilonka nénivel, Oláh*

¹⁴ Illyés szerint nemcsak az önálló háztartás és saját tál volt indok a büszkeségre. Ugyanilyen súllyal szerepelt a szégyellnivaló nyomor rejtetezése is: „A summások együtt esznek, közös tálból, a béresek nem: a maguk emberei ők, saját háztartásuk van önégik. Az asszonyok különvonják férjüket, egymástól jó távolságban terítenek meg egy-egy fa tövében vagy a kepék árnyékában. [...] A béresek közül nem egy a hús helyett már a pusztá semmit kanalazta. 'Van, aki még a száját is megtörli utána!'” (ILLYÉS 2005. 102.)

¹⁵ Érdekes értelmezési keretet kínál de Certeau taktika fogalma, épp a főzés kapcsán: A taktika lényege, hogy a dolgok rendjét használja fel erőforrásként, azonban oly módon, hogy a más szempontú értelmezéssel módosul az eredeti jelentés. De Certeau több taktikát vizsgál; ilyen például a városi teret újraírja és alakító gyaloglás, ahol a gyalogos morfológiai törvényeknek, útvonalaknak van alávetve, azonban ezeket újraírja azzal, hogy gyaloglás közben játszik a térrel: csapásokat alakít ki, átvág más használatra tervezett tereken, egyes útvonalakat elkerül, másokat preferál. A főzésnél a különböző külső kényszereknek való megfelelés helyett a kreativitás kerül előtérbe, ahol a passzívnak feltételezett fogyasztó nagyon eltérő értékelési rendszereket alkalmazva árukat hasonlít össze, és ezeket különféle diszpozíciókkal, igényekkel és kényszerítő elemekkel (rendelkezésre álló nyersanyagok, anyagi ellátottság, a család ízlése, helyi konyha sajátosságai stb.) kombinálja. (BERGER 2008)

A fenti példában a főzés még nagyobb kreativitást igénylő feladat, hiszen itt a szűkösség a legfőbb korlát, de még így is a változatosság a cél. A taktika itt nem is annyira a hozzávalók kreatív felhasználásán, mint a hozzáállásban és a humorban van. Így tud a fennálló rend egy pillanatra megkérdőjeleződni, kritika vagy nevetség tárgyává válni.

nénivel, meg itt vót a szomszéd leány, annak meg Magdi vót a neve, elmentünk a sok értékes könyv, tudják, ahogy padláson e vót rakva, abbú **szedtünk**, abbú **rakosgattunk**, na, ott láttam a Sarolta grófnőnek **a fényképit**, hát, ha életbe olyan vót, mint akkor ott a képen, akkor gyönyörű kis teremtés vót = fiatalon. Nagyon szép, gyönyörű szép, finom, arca nagyon szép vót. Még arra is emlékszem, ilyen finom, almazöld ruha vót végig kivágva rajta = akkor a régi ruhákból is, (3) ehh! **szedtünk össze**, hát milyen érdekes egy divat vót, azaz a hosszú szoknya, meg a halcsont, amivel összeszorították magukat, hogy még karcsúbbak legyenek = habár nagyon finom, nagyon drága anyagok vótak, de érdekes módon mégis az a régi divatos ruha vót = na meg nem tudom mi, mint az úri dámák, úgy öltözködtek. (1)”

A történet nem jelent egyértelműen szakítást a pusztá régi uraival, és nem is csak a csábítás műve, azaz nem biztos, hogy Mária eközben azt gondolta, hogy talán egyszer ő is lehet úri dáma. Ez talán az egyetlen igazi kockázatvállalás volt Mária életében, nemcsak a lebukás és a szabályok megszegése forgott kockán, hanem a jó híre, az elfogadottsága is. Hiszen cselédasszony nem vehetett fel úri ruhát, még csak hasonlót sem –, aki ez ellen vétett, az nevetségessé vált a többiek szemében. Kivéve akkor, ha ez már nincs érvényben, ha mindez már nem számít. Ha nincs rend, akkor nem lehet a rend megszegését sem értelmezni. Ha nincs úr, nincs rend, és akkor a lopás sem lopás, csak „szedegetés” és „rakosgatás”? Vagy éppen a szégyen miatt keresi a szavakat? Vagy azért mentek fel, mert mindenki „szedegetett”?

A szedegetés azért is találó kifejezés, mert a pusztában nem igazán számít lopásnak. Míg az úr megkárosítását, a nyílt lopást (azaz voltaképpen a tettenéréssel végződő eseteket) azonnali elbocsátással büntették, kisebb mértékű, visszafogott „szerzések” mintegy be voltak kalkulálva az uradalom gazdasági rendszerébe, hiszen a cselédek „magyarán szólva, lopnak, mint a pinty. [...] Urasági vagy grófi, azaz közös, amelyből mindenki nyálából, mielőtt meggondolatlan pazarlással a magáéhoz nyúlna.” (ILLYÉS 2005 32–33.).¹⁶

Mária ebben az esetben is a szép ruhák és a könyvek után nyúl – olyasmi után, aminek birtokában valaki más lehet, többnek látszhat egy cselédnél. Miközben az urak menekülnek a front elől, talán élmük sincs, a cselédek nem ételt „szednek össze”. Lehet, hogy a folyamatosan benyomuló orosz és német katonák már elvittek minden ehetőt? Lehet, hogy a nélkülözéshoz szokott cselédeknek a háború és az élelmiszerhiány nem jelentett újdonságot?

A háborúban Mária számára talán nem is a veszély és a front volt a legfélelmetesebb, hanem a kiszámíthatatlanság és az érthetetlenség. „Nagyon bonyodalmas, nagyon rettenetes vót. Fölfor-gatott világ volt. Egy ember, aki csinálta az egészet, a Hitlerről is hallottak, biztos. Lángba, vérbe, nyomorúságba, abba döntötte majdnem fél Európát. (4) Biztos hallottak, meg hallanak az iskolába, minek is mondják, hola? (1) nem tudom kimondani, pedig annyiszor elmondják, minek nevezik ezt a zsidó gettót, ami vót? (2) hmm.. elgázosították őket. (3) Itt Magyarországon is összeszedték a zsidókat. Sok minden borzalom megtörtént a háború alatt.”

Mária leginkább a megszálló katonák kiszámíthatatlanságát említi, mivel nem lehetett ki-számítani, hogy „éppen ki fut be”, és azok hogyan viszonyulnak a civil lakossághoz. Mintha ez lett volna a legfőbb bonyodalom. Kisilabizálni, kipuhatolni, hogy kivel hogy állnak a pusztaiak ebben „fölforgatott” világban.

¹⁶ A „szerzés” kétoldali intézményesítettségét az alábbi részlet is alátámasztja: „Az uradalmak előljárói számol-tak is azzal, hogy ennek-annak lába kél, csak arra ügyeltek, hogy a cselédek a mértéket megtartsák. A vezető szegődményesek egyik fontos feladata éppen az volt, hogy ellenőrizzék az intézményesített lopást.” (MÁTYUS – TAUSZ 1984. 127.)

„Borzasztó volt. Hun az oroszok futottak be (2), hun a németek vótak itt, hun a magyar katonaság. (1) Az az örökös rettegés, a pincébe lakás (4). Ilyen élményeim vannak abból ..úgyhogy őő.. nem győztünk bujkálni, nem győztünk **rettegni**, nem győztünk **fél**ni, (2) úgyhogy..idegen katonaság, ki tudja, hogy egyik így, másik úgy vót, vót, amelyik ellenségesen viselkedett, meg azok között is vót olyan, amelyik talán hát.. belátta, hogy mi nem vagyunk oka a háborúnak. Talán másképp viselkedett, de vót olyan, amelyik (3) gyűlölte a magyarokat meg a németeket is. (2) Úgyhogy... borzasztó vót.”

Az elmondásból úgy tűnik, hogy leginkább az oroszoktól kellett félni, azonban, hogy miért, arról nem tudunk meg semmit. A pusztán átvonuló hadsereg fosztogatásától, erőszakoskodásától? Mit jelenthetett az, hogy „ellenségesen viselkedett”? Eközben miért éppen a nők azok, akik keresik a német katonák társaságát, beszélgetnek velük. „Úgyhogy aki tudott beszé:ni a németekkel, a Rózsika néni is tudott, a Juci tanító néni is tudott ..” – nem tudni mi történt velük, csak a fiatal német katona kifakadása jut eszünkbe. Mindenesetre, mivel a pusztaiak között magas presztízsűnek számító nők beszélnek a németekkel, ezért feltehető, hogy valamilyen előny, nyereség érdekében, önszántukból tették ezt. Elképzelhető, hogy fel sem merült bennük a nemi erőszak veszélye? Csak egy jóképű katona férjéről ábrándoztak? Vagy épp ellenkezőleg: üzleteltek, cseréltek a katonákkal? Lehet ennek bármi köze a cseléd lányok tanult-örökölt „kiszolgáltatottságához”? Vagy Mária későbbi társtalanságához? ¹⁷ A szexualitás és a párkapcsolatok tabusítása, az ezekről való hallgatás esetleg utalhat elmondhatatlan, feldolgozhatatlan élményekre is Mária életében, de azért is kerülheti ezek említését, hogy ne kelljen magánéleti kudarcairól, fájdmáról beszélnie.

Változások a pusztán

A háború mindenképp cezúra Mária élettörténetében: a régi és az új világ háború előttiként és háború utániként jelenik meg az elbeszélésében. A borzalmakból a menekülésekről, az amerikai bombázók zajáról tud beszámolni. Más személyes sérelmekről talán nem képes beszélni, talán „csak” annyi történt vele, hogy „nem győzött fél

ni”. Ezen az események elbeszélésekor Mária többes számot használ, amiből a közösség meglétére, az összetartásra következtethetünk, ami még a menekülés közepette is valamiképp biztonságot nyújt. De az is lehet, hogy ez a „mi” csak a családot jelentette. Azonban mindenképpen érdekes, hogy nem szólal meg az „én”, nem válik teljesen személyessé a történet. Ez a sajátos, röviden tudósító külső szempont, amiből az eseményekről tudomást szerzünk, fakadhat abból a töredezett emlékekből építkező gyermekkori perspektívából, amiből Mária ezeket átélte, de lehet egyfajta távolított emlékezés nézőpontja is. Ugyanakkor a háborús élmények felidézhetőségénél figyelembe kell venni, hogy „az élmények passzív szerkezete aligha generál történeteket” (ROSENTHAL, 1994: 193), azaz egy tapasztalat időbeli struktúrája befolyásolja azt, hogy miképp lehet azt felidézni vagy egy történet időbeliségébe illeszteni. „A passzív szorongás, a változatlan környezetben eltöltött idő elbeszélhetetlen” (uo.), így Mária történetében is inkább a menekülés, s nem annyira a félelemben töltött bujkálás az, ami elbeszélhető.

A háborús élmények elbeszélésében azt láthatjuk, amint egy megkerülhetetlen történelmi

¹⁷ Az átvonuló hadsereg és a nők problémáját főként POLCZ ALAINE (2005) visszaemlékezése (Asszony a fronton) juttatta eszembe, mivel mind Sárbogárd, mind Csákvár nagyjából ugyanabba a frontvonalba, a Balaton és Székesfehérvár ellenőrzéséért vívott súlyos harcok körzetébe esett.

esemény, egy totális háború megjelenik a pusztán. Ennek történelmi okai, következményei, más, pusztán kívüli eseményei csak távolról szűrődnek be a pusztaiak életébe. A holokauszt egy kimondhatatlan, megjegyezhetetlen nevű borzalom marad a pusztán, egy a háború többi borzalma közül a bombázók és a menekülés mellett.

A „fölfordulás” azonban csak egy rövid időre zökkentette ki a világot a menetéből, hogy utána újra helyreálljon a rend, ahol mindenkinek megvan a saját helye, munkája, beosztása. A grófék 1956-ben emigráltak. Mária számára a világ felfordulását, de legalábbis az új világ megszilárdulását jelenthette, az hogy „ő grófjuk” lett nyughatatlan vándorlásra ítélve, ő lett vándormadár, akit „mindenhonnan kipiszkáltak” – talán „a rendszer”, talán épp az egykori cselédei. Maga a gróf is másoknak kiszolgáltatót, nyomorúságos földönfutó lett – talán ez szembesítette Máriát azzal, hogy a régi rend és az érthető világ végleg felbomlott. Összekeveredtek a szerepek, eltűnt a távolság a „gróf úr” és cselédei között, hiszen „az Ilonka néni” levelezett a fiatal gróffal – ez az előző világban elképzelhetetlen lett volna.

Az úri világ rendje és az új világ (szocializmus) rendje között a munkamegosztásban elfoglalt hely, az egy helyben maradás és az életmód viszonylagos változatlansága teremt folytonosságot. Ebbe csak a mezőgazdasági munka egyre növekvő gépesítettsége hoz némi változást és a pusztára lassan lecsorgó modernizáció (egyre növekvő számú komfortos szoba-konyhás lakások, TV).

Az urak azonban az új világban is megmaradtak távolinak és hatalmasnak, csak mások lettek. A változások azonban ekkor is, mint mindig a cselédek feje fölött történtek, és ők a következményeket objektív adottságként fogadták el. Ezek azonban viszonylag súlytalanul lebegnek az elbeszélésben: a rendszerváltás vagy a szocializmus elnevezés elő sem fordul, a rendszerváltást Mária az udvarán „méri le”: a ház előtt alig van fű, mert az árkokat és a portát a fiatalabbak nem gondolják, és a kocsik kihordják a növényzetet. Egyre több autó megy el az ablaka előtt, felverik a port, és ő nem győző ablakot mosni.

Mintha a világ nem változott volna akkorát, hogy ezek miatt valaminek új nevet kellene adni. A földosztás utáni rövid időszak a közösség emlékezetében megért egy új (külön) elnevezést („magán világ”, „maszek világ”, „különállók”), Mária azonban nem is jelöli külön névvel az időszakot. Igaz, nem is sokat kesereg azon, hogy a kiosztott földeket „vissza kellett adni”, inkább azt fájlalja, hogy „egy a darabig a földet kellett dolgozniuk, hogy megéljenek. De nem éltek meg jóformán belőle.”¹⁸ Mintha a vágyott önállóság a vártnál sokkal több gondot okozott volna, így a korábban is földnélküli, volt uradalmi cselédek többsége mintegy megkönnyebbüléssel fogadta azt a visszarendeződést, amit a TSZ-esítés jelentett.¹⁹

A szocializmus eltörli a patriarchális függést és az úri világ helyett egy új világot ígér, azonban a cselédek makacsul ragaszkodnak a változatlanság etikájához, saját történelmi-társadalmi tapasztalatuk érvényességéhez. Lehet, hogy az új rend a külsínt érintő szabályokat megszünteti, nem érinti azonban a mélyebb beidegződéseket és az életmódot, életritmust. A „rangsor”, a munkák egymáshoz képesti presztízse, a „nagyház” és a komfortosabb lakások közötti különbség, az úri negyed (úr lakok) megmaradtak – a lényeg tehát változatlan.²⁰ A régi és az új világ

¹⁸ Az idézetet módosítottam N. K.

¹⁹ Ezt erősíti meg Mátyus Aliz és Tausz Katalin szociográfiájának következő részlete is: [a földosztáskor] „Sokukra úgy kellett ráerőszakolni a földet, féltek, mit mond majd az úr, ha visszajön. Felszerelés, igaerő, vetőmag, gazdasági épületek, saját ház híján nem túl biztató jövőbe elébe néztek. Úgy gondolták, jobb volt az uradalomban szolgálni; ott, ha termett, ha nem, mindenképp kimérték a kommenciót.” (MÁTYUS-TAUSZ 1984. 137.)

²⁰ A változatlanság etikája egyesek szerint maga is taktika (ld. Apor, 2008), mások a népi kultúra egyik fontos összetevőjét látják benne. (Lásd GINZBURG 2011)

közötti különbségek nem ideológiai vagy társadalmi keretben értelmeződnek, hanem szigorúan a mindennapi élet terében, kézzel fogható változásokon. Ezeket Mária a szokások megváltozásán, a templomba járási kedv csökkenésén, az iskolai tábla feletti kereszt leszerelésén, a szigorú öltözködési szabályok eltűnésén méri le. És a munkásnők dohányzásán, hiszen korábban *„kiverték volna a dohányt a cselédasszonyok szájából”*, az új világban viszont a munkásnők *„szívták a cigarettát, mint a török.”*

A pletyka megjelenése és elterjedése is újdonság a pusztán, amitől a régi mosóháziak olyan nagyon igyekeztek elhatárolódni. Mária a pletykát az új betelepülőkhez és az új világhoz köti, holott az, mint hírforrás és legelterjedtebb szórakozási forma, nagyon is fontos szerepet játszott a pusztaiak életében. Azonban itt valószínűleg már a fiatalság és a felbomlás előtti idilli rend képével kerül kontrasztba. A fiatalságé, a mosóház összetartó, békés közösségé, a rendé, ami Mária számára mégis a régi urakat és úrnőket, a régi, finom divatokat és a leginkább a Monarchiát jelentette. Idilli képekben tudósít a pusztá korábbi állapotáról, a kastélykertről, a tóról és a *„gyönyörű szép”* virágos rétről, ahova nyaranta néha nekik is *„szabad volt”* lemenni.

Mindez talán vágykép egy olyan ifjúságról, ahol változatlanul érvényes a rend, nincs háború és zavar, ahol tovább él a közösség, és ahol talán az élete is másként alakul. Az egyetlen dolog, ami Mária idilljét megzavarhatná, és amit talán végig sem gondol, az az, hogy ebben a világban bár biztonságban lenne, nemigen jutna neki sem az úri divatokból, sem a vágyott tanulásból.

A pletyka és a pletykásság távolításának magyarázata talán abban áll, hogy Mária talán maga is pletyka tárgya volt, vagy mindig is félt attól, hogy pletyka tárgya lehet. *„Mer’ hát, vót olyan, hogy itt is kicserélődtek, aztán ott má’ ment a pletyka. Könnyebb a másikat megszöni, mint..de hát ezt, szerintem jobb lett óvna, ha maguk között söpörtek vóna. Én mindig azt mondom, hogy annak jár a szája, okosabb vóna, ha e:hallgatna, meg önmagába mindég. Azt hiszi, hogy én olyan vagyok, akko’ más is olyan. Ez csúnya vót má,’ meg szokatlan is vót.”* Ezért is igyekezett mindent úgy tenni, ahogy „illet”, de közben folyton félt attól, hogy nevetségessé válik. Az interjú alatt azért, mert túl cselédesnek tűnik „a tanult emberek” szemében, hiszen egyszerű élete nem tarthat más érdeklődésre számot. A mosóházi nosztalgia is felveti benne a kérdést, nem nevetik-e ki, ha beszélni kezd a vasárnapi kukoricapattogatásról, a tere-feréről, a sütés-főzésről. A pusztaiak talán meg azért nevtették ki,²¹ mert észrevették, hogy a lelke mélyén kifelé vágyik, más érdekli, hogy a sorsával „megelégedetlen”? Ezért nem tudott ellenállni a kísértésnek, és ezért érdekelték annyira a finom ruhák, „az úri divatok”?

Mindez azonban csak a múlt szempontjából érdekes, ebben a speciális helyzetben, amikor egy idegennek (és talán magának) mesélnie kell róla. Amúgy a múlt nem érdekes: visszahozhatatlan és megmásíthatatlan – jelenként is az volt. Úgy kellett elfogadni, ahogyan volt, és amilyen. Meglehet, hogy a szokatlan, váratlan kérdés miatt lett Mária élettörténeti elbeszélése egyfajta hiányleltár mindazokról, amik kimaradtak az életéből: férj, család, gyerek, tanulás, felemelkedés, elismerés. Talán boldogság. A hiányok és a veszteségek, a vágyak és a lehetőségek egy leélt élet mérlegét vonják meg, miközben Mária egyre idegenebb és magányosabb ebben a

²¹ Úgy tűnik, hogy a pusztán a kinevetés és a kipletykálás a közösségi rosszallás legenyhébb kifejezési módja, szankciója. Nemcsak szelep, de szabályozó erővel is bír: „ami nyilvánossága van a cselédek életének egymás közt azon a szolgálkölcs uralkodik s eszerint folytat ellenőrzést az összeverődő cselédcsereg: kinézi, kineveti és elfordul attól, aki más elveket próbálna megvalósítani, mint ami tudott és ismert.” (Erdei, 1971: 153)

világban – jószérével már csak halott hozzátartozók és ismerősök népesítik be a történetét. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- APOR PÉTER 2008: A mindennapok öröme. In Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely
- BERGER VIKTOR 2008: A cselekvés művészete In Némédi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek 2007. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve*. Budapest, Plantin Kiadó
- ERDEI FERENC 1971: *Parasztok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GINZBURG, CARLO: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világgépe*. Budapest, Európa Kiadó.
- GYÁNI GÁBOR – KÖVÉR GYÖRGY 2004: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris.
- HABERMAS, JÜRGEN 2011: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, Gondolat
- ILLYÉS GYULA 2005: *A puszták népe*. Budapest, Osiris.
- Katolikus Lexikon* Szívgárda szócikke. <http://lexikon.katolikus.hu/S/Sz%C3%ADvg%C3%A1rda.html>
- KOVÁCS ÉVA – VAJDA JÚLIA 2002: *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest, Múlt és Jövő.
- MÁTYUS ALÍZ – TAUSZ KATALIN 1984: *Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek*. Budapest, Magvető.
- POLCZ ALAINE 2005: *Asszony a fronton. Egy fejezet az életemből*. Pécs, Jelenkor Kiadó.
- ROSENTHAL, GABRIELE 1994: Német háborús emlékek. Az elbeszélhetőség és az emlékezés életrajzi és társadalmi funkciói. *Thalassa* 1994. 1-2. sz. Holocaust. 188–202.
- ROSENTHAL, GABRIELE 1993: Reconstruction of life stories. In Josselson, R. – Lieblich, A. (eds.): *The narrative study of lives*. 1. London, Sage. 59–91.
- TAMÁSKA MÁTÉ: *Falvak az uradalmak helyén. A megszűnt nagybirtok telepés közséégeinek építészete 1945 után* (Kézirat, megjelenés előtt)
- TENGELYI LÁSZLÓ 1998: *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest, Atlantisz.